

SOBRE AUTORS I PERÍODES CONCRETS

L'EPISTOLARI DE MERCÈ RODOREDA
I ARMAND OBIOLS.
TRENTA ANYS D'AMOR I LITERATURA: 1941-1971

Pots estar tranquil·la i contenta. Quan una vida pot anar cristallitzant en pàgines com les que estàs escrivint es pot tenir la sensació suprema que res no ha estat inútil, que tot ha servit. Aquesta nit et tornaré a escriure. No dubtis ja ni un moment que *La Mort i la Primavera* serà una veritable obra mestra. Un gran llibre (carta d'A. Obiols a M. Rodoreda, Viena, 4-x-1962, inèdita).

Tothom sap que escriure cartes és una tècnica humana amb una història plurimil·lenària. Perquè escriure una carta obeeix al desig primordial de «conversar» amb un absent. I aquest estatut no ha canviat mai. El que ha canviat és l'estil i la tècnica del gènere epistolar a través de la història. Des d'unes tauletes de Ciceró (106-43 a.C.) —definit com un epistològraf de freqüència frenètica—, transcrites en un còdex de la Biblioteca Capitular de Verona i descobertes per Francesco Petrarca (1304-1374) el 16-vi-1345 —Petrarca datava sempre els seus escrits—, han canviat moltes coses. Tanmateix, aquella descoberta va modificar l'estil textual en l'art epistolar del poeta humanista i, amb el seu exemple, el dels seus corresponents intel·lectuals de l'època. La decisió de Petrarca representa, tot i l'elecció estètica, un pas enrere des del punt de vista de la llengua italiana. La seducció ciceroniana va fer que preferís com a llengua literària el llatí i no pas el *volgare*. Fins a quin punt l'estil ciceronià va contaminar la llengua epistolar del poeta del *Canzoniere*? S'ha arribat a dir que «il Petrarca, per letteratura, ha falsificato se stesso» (Pasquali 1952). És amb la seva producció llatina que Petrarca consignava la certesa de la fama a la posteritat, lligada a una imatge ideal de si mateix profundament culta i construïda. Una actitud de superioritat que d'alguna manera ha influït damunt d'altres personatges històrics en l'art d'escriure cartes. I es podria dir que aquest convenciment de superioritat de l'estil ciceronià i petrarquista persisteix com una de les característiques dels recursos expressius de l'escriptura epistolar en un del dos corresponents aquí proposats. Ho dic recordant un text concret d'Armand Obiols: la carta des de Bordeus (26-xii-1945) a l'escriptor i amic Rafel Tasis (Saludes i Amat 2004), que té característiques sintàctiques de forma i estil oratori àulic del gran escriptor llatí. De l'escriptor sabadellenc es conser-

ven altres cartes dirigides a diversos destinataris polítics i intel·lectuals, en les quals se serveix també de les expressions derivades del discurs en públic. Recordem de passada que Armand Obiols, en temps de la República, havia estat, a més de funcionari de la Generalitat de Catalunya, també afiliat a les Joventuts de l'elitista partit d'Acció Catalana Republicana, i que havia pronunciat força mítings en diverses poblacions de Catalunya.

Tanmateix, l'epistolari Obiols-Rodoreda és diametralment oposat a aquell recurs estilístic, tot i que en conserva una darrera prerrogativa, de la qual tractaré més endavant. De fet, el mateix Ciceró ja distingia entre la lletra màxima i lletra minúscula. I és que hi ha dos tipus de cartes, segons els diferents destinataris. I aquest és un camp molt ampli per comentar, del qual podré dir poc, en l'espai d'una comunicació. Però sí que puc donar algun exemple d'escriptura epistolar circular, dedicada no a un sol destinatari, sinó com si fos a tot un auditori, en què l'autor de la carta, tot i dirigir-se a un sol interlocutor, compta amb la difusió incondicional del seu text a més destinataris. La principal característica material d'aquestes cartes oratòries resideix en la seva llargària inusual pel que fa al gènere. Solen ser cartes de declarat argument autobiogràfic, que semblen escrites per conjurar la pròpia desaparició física, i sovint amb descripcions de malestar físic i de l'esperit. Es tracta d'una actitud sociocultural i personal prou difosa en els moments de crisi del nou-cents, a la qual deuen haver influït sens dubte les guerres europees dins la cultura occidental. Semblen purs estats d'ànim, de neurosi, tal vegada congènits, dels quals hi ha dos notables exemples dins la primera meitat del segle xx. Faig referència als copiosos epistolaris de dos dels màxims escriptors europeus: Marcel Proust (1871-1922) i Thomas Mann (1875-1955), que representen un exemple evident d'aquestes característiques. Al costat de la seva obra de ficció, conviu una producció epistolar contínua, a la qual tots dos es van lliurar amb passió i una certa desmesura, però que també confirma un esforç conscient de construir a través d'una xarxa de comunicació escrita, de la qual ells mateixos eren el centre i motor, ja que amb el recurs epistolar aconseguïen exercir una mena d'hegemonia cultural indiscutible. I, en el cas de Mann, fins i tot passa d'Europa als Estats Units.

Tornant al cas d'Armand Obiols, cal admetre el recorregut, o el viatge circular, que va fer la carta de «Bordeus 45», aparentment destinada només a Tasis, però que, pel fet de ser escrita per un home de cultura i prestigi com era Obiols, va passar de mà en mà i va ser llegida públicament. Se'n van reproduir uns fragments en els *Quaderns de Perpinyà*, va travessar l'Atlàntic fins a la colònia dels catalans exiliats de Mèxic, on va ser mal rebuda i va causar molta indignació. D'aquella famosa lletra, se'n van fer ressò, amb irritats comentaris, els *Quaderns de l'Exili* de Coyoacan (Mèxic).¹ Quan es publiquin més cartes

1. Cf. *Quaderns de l'Exili* (1943-1947, facsímil 1982). Una de les veus destacades era la de Joan Sales, el futur editor de M. Rodoreda, amic de polèmiques sonades, que va intervenir en la

entre corresponals dels primers anys de l'exili amb Armand Obiols, com ja he suggerit, es veuran altres mostres d'aquest estil més públic del qual l'escriptor sabadellenc va ser un bon conreador.

Entre els epistolaris reals, no de fantasia com les novel·les clàssiques del *Werther* (1774) i *La nouvelle Héloïse* (1761), sinó els autèntics —tot i que a vegades realitat i ficció van de bracet—, n'hi ha d'inoblidables. En cito algun d'entre els preferits: Gustave Flaubert a Louise Colet, Kafka a l'amic Max Brod o a l'estimada Milena, no cal dir Rainer Maria Rilke a Lou Andreas Salomé, o Luigi Pirandello a l'actriu Marta Abba. I Virginia Woolf a Vita Sackeville i a Ethel Smyth, i el poeta Paul Celan a Ingeborg Bachmann... No acabaria mai. Força d'aquests epistolaris poden ser considerats excel·lents obres literàries en les quals els escriptors no deixen de crear tal com ho fan en les ficcions i, per tant, continuen donant-nos obra seva. I, a més, en les cartes es reflecteix el pensament, una poètica d'autor que ens introdueix en allò que Keats anomena «la formació de l'ànima».

També les cartes entre Armand Obiols i Mercè Rodoreda hauran de ser col·locades en el grup dels epistolaris d'indiscutible valor literari, i sovint constitueixen una preciosa informació, amb fonts o aspectes de la crítica que ens ajuden a situar l'obra narrativa dels autors. En una primera lectura, revelen la intimitat que va existir entre tots dos escriptors, la seva història sentimental, afavorida, sens dubte, per unes afinitats electives: va néixer en un lloc qualificat com «un paradís» per la bellesa dels jardins que envoltaven el Château de Roissy-en-Brie, situat a trenta quilòmetres a l'est de París, que havia acollit diversos intel·lectuals catalans i castellans exiliats, a partir del mes d'abril de 1939. Prou coneguda és la peripècia humana que els va portar a compartir la convivència amb una sèrie de companys escriptors fins que, a causa de les tensions dins el grup, en part degudes a la novetat de l'entesa que havia cristallitzat entre Obiols i Rodoreda (recordem els anteriors lligams d'amistat i familiars entre Obiols, Joan Oliver i Francesc Trabal), van decidir canviar de residència. I, junt amb la família d'Anna Murià, Rodoreda, Obiols i altres es van instal·lar en una torre: vil·la Rosset, sempre al mateix poble de Roissy. I, des d'aquell moment, la nova parella va començar a conèixer, segons el testimoni i document d'un epistolari de Mercè Rodoreda a Anna Murià, que es va publicar després de la mort de l'escriptora barcelonina (Murià 1991 [1985]).

Hí ha el testimoniatge d'altres espectadors sobre el grup d'intel·lectuals que va transcórrer aquell període a Roissy-en-Brie, un testimoniatge des de diferents punts de vista, a vegades molt personals, com el *Diari d'un exili*

---

controvèrsia de la carta d'Obiols. Anys després s'excusà per l'agressivitat en una carta a la Rodoreda, (7-1-1963, publicada; veg. Casals 2008). Recordem també que l'any 1947, Tasis li va escriure una carta (inèdita) des de París (10-11-1947), com a resposta a la tramesa del núm. 24 de la publicació de Coyoacan, en la qual, amb despit civilitzat, convida l'editor i novel·lista a citar en la «seva integritat» les cartes que rep dels seus corresponals.

(Gasch 2002). Encara un nou element ponderós contribueix a ampliar detalls, situacions i realitats prou documentades de la relació entre Armand Obiols i Mercè Rodoreda, en un epistolari, i a partir dels anys seixanta. Es tracta de *Mercè Rodoreda - Joan Sales. Cartes completes (1960-1983)* (veg. Casals 2008). El títol és sorprenent, si més no, per la sèrie conspícua de cartes de M. Rodoreda que l'editor corresponsal va enumerant com a rebudes, però que no compareixen en l'edició. Es tracta d'un volum de difícil consulta, per la manca d'un índex de noms. Però són altres testimonis, de molts anys abans, d'enorme interès, importantíssims, els que proporcionen informacions capitals, com les vint-i-tres cartes (inèdites) que Mercè Rodoreda va escriure a Carles Riba, entre 1940 i 1959, i les del poeta a ella (Guardiola 1991; 1993; 2005). Sembla que la darrera carta que Riba va escriure en vida és la 26 de juny de 1959, dirigida a Mercè Rodoreda. I, no cal dir-ho, són igualment importants totes les que (inèdites) Armand Obiols va dirigir al poeta i amic Carles Riba, i viceversa (Guardiola 1989; 1991; 1993; 2005). Obiols havia conegut Riba en els anys de la dictadura primoriverista, en aquella època en què tant Riba com Josep Carner van ser captats pels joves iconoclastes, però cultes i emprenedors, de les Edicions de La Mirada de Sabadell, grup del qual Armand Obiols era un puntal decisiu.

Per entendre moltes vicissituds de la parella, cal fer referència, per tant, a documents dels primeríssims anys de l'exili. És evident que em refereixo als anys 1940-1942, una època que probablement pel dramatisme en el qual es van veure abocats tots dos, i gran part dels catalans exiliats a França, queda encara desenfocada, poc clara, i amb diversos indicis per comprovar. Ara bé, la lectura dels documents ens permetrà un coneixement més precís de la cronologia sobre la vida i l'obra de l'escriptora i del seu company.

És ben possible que les causes que van contribuir a fer més estrets els lligams d'amor i de solidaritat humana entre la parella fossin tres: les adverses circumstàncies històriques, les ja citades afinitats electives i, sobretot, el cúmul de dificultats i patiments físics, morals i materials soferts, que els van agermanar. I, de fet, l'epistolari ho fa patent en diversos moments; tot i les diferències de les respectives personalitats, hi ha sempre una relació de gran respecte, de recíproca admiració i de profunda fidelitat, entre tots dos, fins al final. En definitiva, els documents escrits vénen a ser la conversa que va sustentar la seva relació de parella. I es podria afegir que fins i tot representen aquell lligam indissoluble que l'escriptora va voler recrear, a través de l'expedient literari d'un conte: la unió de dos éssers estimats que es perllonga, per la força de l'amor, més enllà de la mort.²

2. Cf. el conte de M. Rodoreda, «Semblava de seda», títol que dona nom al recull (Rodoreda 1978), publicat per primera vegada a *Els Marges* (Rodoreda 1974). El conte a més, va ser autotraduït per l'autora al castellà dins *Mi Cristina y otros cuentos* (Rodoreda 1982). Cf. també Saludes i Amat (2003) i Mallofrè (2008).

Encara en un pla més real, hi ha una prova incondicional de l'afecte de Mercè Rodoreda per Armand Obiols i que mostra fins a quin punt per a ella era capital la persona amb qui va compartir una bona part de l'existència. La trobem en una disposició legal, davant de notari, i és representativa d'un gest absolut, d'enorme transcendència material i espiritual, un gest amb el qual escollia, atorgava i decidia qui l'havia de succeir en el seu patrimoni intel·lectual, i no tan sols per a la posteritat, quan ella ja fos morta. I qui millor, sinó Armand Obiols? El company ferm, invariable, d'aquella peripècia humana que havien viscut plegats. En efecte, dos documents, de 1967 i 1968 respectivament, que pocs solen consultar i, per tant, no gaire divulgats tot i que d'essencial referència, són la voluntat testamentària de l'escriptora, que nomena hereu universal de la seva propietat intel·lectual Armand Obiols —pseudònim de l'escriptor Joan Prat i Esteve—,³ i no tan sols dels drets d'autor, sinó també del pis del carrer de Balmes de Barcelona, que havia comprat abans del mes de juliol de l'any 1967, enfront de la torre i el jardí desapareguts del carrer de Manuel Angelon, on havia nascut i viscut fins als vint anys. Li deixava, a més del pis, tots els mobles, llibres i objectes personals. La mort prematura d'Armand Obiols va determinar que entrés en possessió del patrimoni literari de l'escriptora el segon hereu designat: l'IEC, i de la resta dels béns, mobles i immobles, la família. La repetició amb èmfasi d'aquest detall, tan transcendent, és bàsica per justificar una sèrie de dades i l'existència d'una relació profunda de sentiments i interessos comuns, entre dues persones que van ser una parella, que, contra tots els vents adversos (exili, presó, precarietat econòmica, malalties, separacions temporals i situació il·legal dels seus propis estats civils, més el pas inevitable del temps), van assolir una unitat indiscutible. I, sobretot, com s'afirma en el títol d'aquest escrit, cal recordar que la seva relació d'afecte va durar trenta anys. D'aquella entesa descobrim, a través del testimoni de les cartes, que va servir sobretot per mostrar la solidesa d'una intimitat fructífera que, a més, va enriquir una part de la producció de la literatura catalana del nou-cents.

Tornant als fets concrets del primers anys de l'exili, i potser perquè d'aquells fets, en concret, no hi ha referència directa en les cartes de tots dos, caldria remarcar que s'ha parlat poc de l'episodi de l'empresonament d'Armand Obiols, del 14 al 30 de gener del 1942, al Fort du Hà, en ple centre de Bordeus, aleshores un barri de la ciutat, ocupada per l'exèrcit nazi. Ho sabem perquè n'hi ha constància en diverses angoixoses cartes de Mercè Rodoreda a Carles Riba. D'aquesta forma sabem que l'escriptor sabadellenc va ser en aquella presó. És un episodi obscur, de segur molt penós, que va posar a prova el seu tremp estoic. I sembla natural el silenci en el qual s'ha mantingut, tant del protagonista com dels que n'havien estat al corrent a l'època. Convé destacar

3. A l'Arxiu M. Rodoreda es troben els citats testaments, més un tercer del 22-ix-1975, en el qual l'escriptora reitera, en cas de premorència d'A.Obiols, que els seus drets d'autor passin a l'IEC.

que sobre aquesta adversitat també hi ha detalls en cartes entre Carles Riba i Lluís Montanyà (Guardiola 1991). El motiu del càstig imposat a Armand Obiols podia haver estat l'evasió del camp de treball per embarcar-se cap a Mèxic —el seu germà Antoni l'havia reclamat amb un telegrama des d'aquell país. Els refugiats estrangers van ser obligats per llei a treballar en camps de concentració del país ocupat. El camp de refugiats estrangers en el qual treballava Obiols estava a les ordres dels alemanys durant l'ocupació nazi del territori francès.⁴ Es tracta d'una història encara no del tot prou documentada, i de la qual, en les cartes entre ells, com deia, no hi ha rastre, però que certament augmenta el cúmul de calamitats sofertes. A més de les dificultats innombrables que van viure abans i després que comencés aquest epistolari, les cartes són també la prova de les forçades separacions, que els van obligar a comunicar-se per correu. I ho demostren prou bé unes paraules plenes d'emoció d'Armand Obiols, en una carta del 24-III-1943 que escriu des del camp de refugiats estrangers de Bordeus, en resposta a una de desapareguda de Mercè Rodoreda. Entre diverses notícies, li diu que no ha pogut encara enviar el gir de diners, però que ho farà tot seguit. Li repeteix contínuament que sempre pensa en ella. Llegim el fragment que ens interessa:

Com vols Mercè, que després de les hores que hem passat junts, que després de tota la joia i de tot el dolor que hem viscut junts, sota cels radiant i nits prodigioses i literalment sota xàfecs de metralla, després de totes les inquietuds i de la misèria i de la llibertat que hem viscut junts, després dels nostres pellers i dels nostres estables i dels nostres arbres, com vols que després de tot això, no t'estimi, a tu que estàs plantada al mig de la meua vida com l'ànima dintre el cos?

Si he parlat tant de diversos documents abans de parlar de les cartes que tracten la meua comunicació és per fer notar que l'epistolari d'Armand Obiols i Mercè Rodoreda ha de ser també llegit a la llum d'altres carteijs; si més no, per omplir els buits no sempre comprensibles dins la seva correspondència, que, com ja se sap, no és un epistolari creuat. És a dir, mentre hi ha una carta de l'un no hi ha mai la resposta de l'altre, tot i que aquest fet no priva d'entendre el significat de trobar sovint frases de tots dos corresponents que diuen: «Ahir vaig rebre la teua carta [...]», etc. El gran buit de les cartes de Mercè Rodoreda al seu estimat, i a l'inrevés, és un fet que l'escriptora mateixa havia revelat en vida i que està documentat en una carta fonamental enviada des de Ginebra (02-II-1975) a l'editor Joan Sales, quan ja han passat cinc anys de la mort d'Armand Obiols, en la qual l'informa d'una decisió que afecta els lectors. Llegim textualment les paraules de l'escriptora: «Estic estripant vint anys de cartes entre l'Obiols i jo». Amb tot, li assegura que en salvarà algunes que

4. Per decret del govern de Vichy (11-x-1940) es va obligar tots els estrangers d'entre 18 i 55 anys a incorporar-se a un grup o companyia de treball o a retornar al seu país de proveniença.

parlen de literatura catalana. I que les hi enviarà en fotocòpies. Ja en la mateixa missiva li tramet còpia d'una carta famosa (molt citada per les biografies de l'escriptora) en la qual Obiols li feia elogis sobre *La plaça del Diamant*, carta que també havia copiat per a Joan Oliver l'any 1962. Tots aquests detalls no fan més que reforçar el gran valor que Mercè Rodoreda atribuïa, almenys, a certes cartes. Més enllà de la declaració que va fer a Baltasar Porcel, en l'entrevista de l'any 1966, afirmant que no li agradava gens escriure'n, paga la pena remarcar que aquella asseveració contrasta amb el caràcter de circularitat que ella mateixa confereix a la correspondència que rep d'Armand Obiols. A més a més, quan li escriu cartes, ella se serveix d'aquells escrits que continuen viatjant i sent matèria vital, que passen d'un destinatari a l'altre, fins i tot quan ell ja no és viu; una característica de l'altre gènere de cartes que l'Obiols havia escrit, com he fet notar abans, de segur per continuar dient la seva des de l'exili amb els més oposats interlocutors, amb les epístoles com a substitució, per exemple, dels articles per a la premsa.

És més, aquest cultiu de l'art epistolar a ultrança, tant en Armand Obiols com en Mercè Rodoreda, dóna peu a afirmar que l'un i l'altra van ser veritables grafòmans, ja que no tan sols no es van limitar a correspondre als seus interlocutors, sinó que van crear una veritable xarxa de relacions creuades. Hi ha una bona quantitat de cartes copiades o xerocopiades i transcrites, enviades amunt i avall entre França, Suïssa, Àustria, Bèlgica i Catalunya, d'un destinatari a l'altre, fins al punt que caldria preguntar-nos: què hi ha darrere aquell costum de Mercè Rodoreda de citar i transcriure fragments de cartes d'Armand Obiols (i de la seva poesia)? (Se'n serveix, fins i tot, dins la pròpia escriptura de creació.) No serà una forma de dir, discretament, però amb insistència, que no pot (ni vol) amagar les proves d'una aliança i d'un homenatge envers el company mateix? I de passada, fer notar com aquest va arribar a esmerçar justament amb l'epistolografia el gruix del seu compromís amb l'escriptura, superant fins i tot, el de la poesia?

Després d'aquestes consideracions, voldria situar breument els dos personatges i els motius externs que van portar a fer néixer una relació íntima entre dues persones com Mercè Rodoreda i Armand Obiols. Fins a la sortida cap a l'exili, tots dos tenien uns destins que semblaven ja traçats. Res no suposava que les seves vides s'haurien de fondre per causa de dues guerres, tot i que es coneixien personalment dins l'ambient literari barceloní, que, en certa manera, els havia afiliat l'any 1931 dins el programa cultural de la Generalitat republicana. També és reconegut que tots dos, quan van sortir cap a l'exili a França els darrers dies del gener del 1939, tenien ja un seu espai dins les lletres catalanes. Sobretot ell, quatre anys més gran que ella, gaudia d'un indiscutible prestigi en els ambients intel·lectuals. Era periodista, crític, poeta, jurat de premis literaris i editor, a més de secretari en cap de la *Revista de Catalunya*. Es tractava amb els poetes més destacats: Riba, Carner, etc. Tenia també un càrrec

burocràtic dins el Departament de Finances de la Generalitat. S'havia casat, després d'un llarg festeig, en plena guerra, amb Montserrat Trabal, germana de Francesc Trabal, escriptor i company íntim de l'Obiols de la Colla de Sabadell. Era, a més, pare d'una filla: Anna Maria.

Mercè Rodoreda, casada el dia que feia vint anys amb un oncle carnal, deu anys més gran, i amb un fill, havia pogut iniciar la carrera d'escriptora i periodista gràcies a la conjuntura política que havia cridat els joves a col·laborar en la normalització de la llengua catalana amb l'adveniment de la República. La desfeta de la Guerra Civil la sorprèn amb una petita aurèola de fama que li havia donat la cinquena prova narrativa: *Aloma*. Però la situació política es va imposar i l'exili —que a molts va semblar que seria una cosa breu— es va convertir en la realitat més concreta de la vida de Mercè Rodoreda.

Passo ara a la descripció de l'epistolari i d'algunes característiques del contingut, estil, temes, etc. En primer lloc, cal dir que, tot i que el carteing es ressent d'un cert desequilibri —pels buits creats amb l'eliminació d'anys sencers— decidit, com ens consta per Mercè Rodoreda, una part del conjunt, per sort, presenta l'avantatge de ser en alguns mesos unitari, és a dir, té una unitat, perquè solien —quan ho feien— escriure's quasi cada dia. A vegades, fins a dues cartes. I aquest fet, que indica una forma, quasi obsessiva, del desig d'omplir amb l'escriptura les absències, permet una lectura més continuada i fa entendre la seva història sense interrupcions, la manera de viure i de pensar dels dos protagonistes. I, en el cas de Mercè Rodoreda, veurem com el fet d'escriure una carta cada dia, durant un mes, al seu company absent, esdevé un exercici profitós i un terreny experimental utilíssim que, a més, tindrà notable repercussió estilística dins la seva futura obra narrativa. En són un exemple les cartes que, de París a Ginebra, Mercè Rodoreda escriu, l'estiu de l'any 1953, a Obiols, que ha anat a treballar a Suïssa, ja per compte de la Unesco. En realitat, és l'únic recull unitari de l'escriptora al seu company, o sigui, amb una certa continuïtat. Sovint, més que cartes, semblen cròniques, en què són descrits molts fets del dia que cada un va explicant a l'altre. És evident, també, que Rodoreda, pel fet de ser ella mateixa qui va decidir l'eliminació de material epistolar o pel fet que va sobreviure a l'Obiols, va actuar amb un criteri absolutament personal. I va sotmetre els documents a una censura —ben lliure de fer-ho, és clar, i també cal dir-ho— que no ha permès a la posteritat la lectura de les converses escrites, les paraules d'amor que potser havia dedicat al seu estimat. Hi ha també la possibilitat que les cartes fossin molt dramàtiques, sobretot les de l'inici de la guerra a França. I que ella no fos tan estoica com Armand Obiols. I que, quan les va tornar a llegir, després de la mort d'ell, i abans de tancar les cases de París i Ginebra, s'averkonyís d'aquells seus papers massa íntims. En canvi, les d'Obiols, les de la primera època de separació, hi són. I amb elles inicia (suposem!) la correspondència. Encara que no sabrem mai qui va tirar la primera... carta a la bústia. Obiols es troba en un camp de treball fent

de picapedrer. I no s'entén com s'ho pren amb tanta calma. O no vol espantar la seva companya, que és a Llemotges. Però cal recordar que sabem que ja havien passat una prova duríssima: la fugida de París, poc abans que hi entrés l'exèrcit nazi, amb veritable perill de mort.

Repassem ara el material i la quantitat d'aquest carteiig per donar una idea de com es presenta: les cartes d'Armand Obiols enviades a Mercè Rodoreda són més de tres-cents documents, en concret 319, entre cartes, targetes i algun telegrama. Van ser escrits del primer de juny de 1941 al 27 de febrer de 1971; el darrer, signat sis mesos abans de la seva mort, i amb un lapsus, de segur degut a la malaltia ja avançada, perquè apareix datat erròniament el 1972. Per tant, es tracta d'una durada de trenta anys.

L'epistolari és gairebé tot manuscrit, amb poquíssimes excepcions mecanoscrites —era considerat una indelicadesa no escriure a mà; l'Obiols alguna vegada li'n demana excuses—, i pot ser agrupat en dues etapes: durant la primera, amb un total de 83 documents, Armand Obiols escriu a Mercè Rodoreda, que resideix a Llemotges (chez madame Vinatin, 12, rue Filles de Notre Dame), des dels dos camps de treball: primer, des del poblet de Saillat sur Vienne, no pas tan lluny de Llemotges, a partir del dia 1 de juny al 26, un total de set cartes; després des de Chancelade, un poblet del Perigord, a partir del 19 d'octubre de 1941, només una carta. Més endavant, Armand Obiols va passar de manera més estable a Bordeus (Caserne Coloniale, Allée Guynemer) com a buròcrata, pel seu coneixement de llengües estrangeres. És abans d'aquesta etapa quan devia ser empresonat Obiols, com he dit abans, al Fort du Hâ (lloc on el president Companys va passar dues nits camí de ser consignat a Espanya). La correspondència des d'aquella ciutat es clou el 22 d'agost de 1943. Aquest primer grup de 83 cartes cal reconèixer que representa una prova indiscutible que l'enamorament de Roissy-en-Brie continuava, i potser encara més ferm que a l'inici, per les duríssimes proves a què tots dos van ser sotmesos. Podria ser llegit com la constància de l'amor de l'Obiols per la seva companya, sola, a dispesa, i convallescent d'una intervenció quirúrgica, a Llemotges, com he dit, on ell, quan té un permís, la visita i li porta menjar i roba de vestir. Espera sempre els permisos, que no pas cada setmana li concedeixen. Li comenta que, si pot suportar la vida que porta, ho deu, sens dubte, que ella l'espera fora d'aquells camps de treball. I, amb tots els drames i problemes de subsistència, Obiols, quan és a Bordeus, de seguida comença a parlar de literatura. S'empassa totes les obres dels escriptors de Bordeus: Mauriac, Giraudoux... Ella, també. Algunes cartes són realment molt boniques, poètiques. I tracta sempre d'aixecar la moral de la seva companya. Li explica els projectes que li ronden pel cap: trobar un pis per poder viure junts a Bordeus, un fet que esdevindrà cert. Hi ha aquesta esplèndida carta d'amor, de les d'aquesta etapa, datada el 5 de maig de 1943:

Estimada. Tot el dia penso en tu... Hi ha dies que no sé per què —un reflex del sol entre dos fulles, una certa tebior de l'aire, un tros de cançó escoltada distretament— et sento gairebé físicament present, com si t'acabés de deixar i com si hagués de trobar-te a l'entrar a la cambra. En dies així no puc fer res:estic en ple clima teu tan absent de les coses que em volten que els que em veuen cada dia m'ho coneixen de seguida. I avui és un dia d'aquests. Potser t'he somniat la nit darrera, però ja m'he llevat ple de tu...T'estimo molt, Mercè. Quan et dic que sense tu només sóc una ombra de mi et dic una cosa que és literalment exacta [...].

Obiols va desgranant, a més, la crònica dels diversos fets, en la qual descriu sense atenuants el comportament poc civil, inhumà, d'alguns dels membres que lliuraven els subsidis als refugiats catalans, que ho feien —pel que s'entén— amb inexplicable retard. Són notícies que s'han anat integrant en aquests darrers anys en els estudis i exposicions sobre l'exili (Guillamon 2005-2008).

Després de 1943, no tornen a haver-hi cartes d'Obiols a Rodoreda fins al primer de gener de l'any 1960. Cal recordar que van passar diversos anys junts a Bordeus, on Obiols va trobar sempre treballs burocràtics en oficines estatals, mentre ella cosia aixovars de núvia a la casa de la rue de Chauffour, al barri jueu. L'any 1946 es traslladen a París, i les separacions devien ser poques. Seran anys de grans canvis: premis als Jocs Florals de París, per a tots dos, la Fundació Ramon Lull, la represa de la *Revista de Catalunya*, i, finalment, un lloc de treball com a revisor-traductor, més digne i ben retribuït, a la Unesco, a la seu de París. I prossegueixen els carteijs amb altres interlocutors: Rafel Tasis, Carles Riba, Josep Carner, Joan Puig i Ferrer, etc.

La segona etapa de l'epistolari d'Obiols a Rodoreda, de 1960 a 1971, és escrita des de Viena. Armand Obiols s'ha traslladat a aquella ciutat, que trobarà sempre tan inhòspita, pel clima i pel tipus de vida. El seu ambient laboral és a la Unesco, o l'*Organisme*, com Obiols sol anomenar-lo. És conegut com a *Joan* o *Juan Prat*, i forma part del cos de traductors dins les oficines de les Nacions Unides. En les cartes hi ha moltes descripcions de persones amb nom i cognom que van coincidir amb ell. Fins i tot es diria que Obiols, a mesura que passen els anys, adquireix una certa autoritat en el seu lloc de treball. Sovint, companys i aspirants o antics traductors temporers li escriuen, perquè desitgen o necessiten treballar i sembla com si Obiols pogués ajudar-los a participar com a revisors en alguna conferència: hi ha cartes d'Eugeni Xammar o Lluís Montanyà amb aquestes peticions concretes a Obiols. A ell també l'havien recomanat a l'inici, per als primers encàrrecs, a la seu de París. Després va passar a Ginebra i, successivament, a Viena.⁵ La calligrafia d'Armand Obiols, a partir de l'any 1960, ha canviat notablement. Sembla més lligada, més intuïtiva. Ja no

5. Armand Obiols comptava de trascórrer-hi uns deu anys, a Viena. Viena va convertir-se, amb el temps, en el seu lloc definitiu de treball, que havia obtingut, com a traductor a la Unesco, a través dels bons oficis del seu amic Josep Carner i, en concret, pel poeta, assagista i traductor José María Quiroga (1902-1955).

fa els punts de les *i* amb aquella boleta que indicava un narcisisme latent. La seva plana escrita ha guanyat en estètica, però s'han acabat aquells «T'estimo» apassionats de la primera època des de Saillac, Chancelade i Bordeus. Ara s'acomiada gairebé sempre amb «Una bona abraçada». Sorgeix, en canvi, un encapçalament que substitueix l'antic «Estimada» per «Ninons» —un epítet del qual es poden fer algunes conjectures—, en contraposició a les denominacions iròniques o sobrenoms afectuosos que ella li havia posat en els encapçalaments del juliol i agost del 1953, que ja hem indicat, quan li escriu seguit, cada dia, a Ginebra.

L'any 1960 Mercè Rodoreda rep quaranta-tres cartes. Entre el 1961 i el 1962 Obiols li envia setanta-cinc escrits. Hi trobem la llarga conversa documentada sobre *La plaça del Diamant*, que ha estat reproduïda i citada en diversos llocs, i que constitueix un document capital per les esmenes i suggeriments a l'edició de *Colometa* que esdevindrà *La plaça de Diamant*. De l'any 1963 no tenim ni un full. És una llàstima, perquè acabava de sortir la novel·la que la va consagrar. I potser hi devia haver material sempre interessant per a la crítica. De l'any 1964 només hi ha una carta. Del 1965 hi ha una sèrie de vint targetes, del Japó, on Obiols havia anat enviat per l'Organisme, com a traductor, amb altres col·legues, per unes conferències internacionals. Hi passa una temporada. Treballa, però també fa turisme. Del 1966 només hi ha un telegrama. I del 1967, una sola carta mecanografiada i, per cert, interessantíssima, en la qual parla de *Mirall trencat*. D'aquesta carta es desprèn que la novel·la prové de la peça teatral *Un dia*.⁶ Del 1968 es conserven una sèrie de postals des de Nova Delhi. Per cert, una reproduïx la imatge del Taj Mahal, el mausoleu dedicat a la memòria del gran amor del Shah Jahan a l'estimada muller Mumtaz Mahal, i que ha estat definit com un poema de marbre. Obiols hi escriu un comentari: «Em sembla una de les coses més boniques del món». Dels anys que segueixen, 1969 i 1970, no hi ha cap document. De l'any 1971 es conserven dues cartes manuscrites des de Viena, les dues últimes de l'epistolari (la 318 i la 319). La primera és del 21 de febrer, i la segona, del 27 —en aquesta darrera Obiols cau en el curiós error ja esmentat i anticipa la data de l'any. Totes dues parlen de *Mirall trencat*, i són importantíssimes pel valor documental literari que representen. En les darreres línies de l'última carta, Armand Obiols s'acomiadava amb una frase d'auguri i d'elogi entusiasta per *Mirall trencat*.

Cal afegir, com he fet notar abans, una curiositat: l'escriptora va utilitzar algunes frases del contingut d'aquestes cartes, i d'altres anteriors, en el «Pròleg» de *Mirall trencat*, sense dir que les havia manllevat de les cartes d'Armand Obiols.

6. Aquesta carta és la primera que vaig llegir de l'epistolari Obiols-Rodoreda. Per una inexplicable raó, es trobava a l'Arxiu, amb els primers papers cedits pels hereus de l'escriptora a l'IEC, junt amb el text teatral d'*Un dia*, i les altres peces escèniques, abans de la catalogació. Al final de la carta, hi havia unes ratlles manuscrites per l'editor Joan Sales, que deia que no sabia de qui era aquell paper.

Mirall trencat (1974) era el segon text que confegia i publicava després del conte *Semblava de seda* (1974) (cf. nota 3). Així, ressorgia dels anys de silenci editorial en què s'havia mantingut per la pèrdua de la persona que més estimava: Armand Obiols. Citar-lo tan obertament representava un homenatge o era una demostració del lligam indissoluble que encara mantenia més enllà de la mort amb el company?

I ara descrivim l'epistolari de Mercè Rodoreda a Armand Obiols. Hi ha un enorme contrast quantitatiu de les cartes que es conserven de Mercè Rodoreda a Armand Obiols, ja que no sobrepassen la cinquantena. Són escrites majoritàriament el juliol de 1953, com ja s'ha dit, des de París a Ginebra, durant l'absència del company. A aquestes cartes parisenques d'un mes, se n'hi poden afegir unes quantes, les poques que es conserven, que l'escriptora va enviar-li al seu tercer lloc de treball, Viena, on prosseguia en el càrrec del mateix organisme internacional, encara que pel que llegim a les adreces apareix una nova nomenclatura: *Atomberhörde*. Però també hi el nom d'*Unido*. Són les cartes dels anys 1970-1971, les que van precedir la malaltia i la fi d'Armand Obiols en aquella ciutat.

L'epistolari es compon de trenta-nou cartes i nou targetes. S'inicia amb quatre postals que envia des d'un balneari (Châtel Guyon) al Puy de Dôme, des del 25 d'agost al 7 de setembre del 1952. D'aquesta data es passa al juliol de l'any 1953, en què Mercè Rodoreda escriu pràcticament cada dia una carta. Com un exercici d'estil, ella comenta les que ha rebut des de Ginebra de l'Obiols. Però formen part de l'epistolari suprimit. Cal reconèixer que aquests escrits, tot i l'existència precària en què Mercè Rodoreda vivia a París —sense bany i amb vàter a les escales—, són pàgines impagables d'autèntica literatura i producte d'un veritable estat de gràcia que probablement, en un altre lloc i en un altre moment històric, potser no hauria cristallitzat amb tant profit artístic, amb tant humor i simpatia. La crònica és en realitat un concentrat dietari del juliol del 1953, al qual dedica una activitat frenètica: ressenyes esplèndides de les anades als museus, al Louvre, amb la descripció de molts quadres; exposicions de Dufy i Miró; cinema —*El viatge a la lluna*, de Méliès—; teatre; lectura de Faulkner i altres temes amb comentaris aprofundits; compres als grans magatzems parisenques; la roba per a unes cortines; les neteges a les dues «cambretes» de la rue de Cherche Midi; comprar el dinar, el menjar per als peixos, uns testos amb flors per a les finestres. Li parla també molt dels collages que va fent amb gran il·lusió i que podria resumir-se amb la citada frase: «Ja tinc estil i un món»; collages i aquarel·les que tot seguit porta a emmarcar a la galeria de Just Cabot. I dona a entendre que l'Obiols també s'exercitava en aquesta tècnica artística alliberadora perquè, en un cert punt per encomanar-li el seu entusiasme, li proposa de preparar una exposició conjunta mentre li confessa que ha exhaurit el paper i altre material que era d'ell. Descriu la cordialitat de les excel·lents relacions amicals amb Joan Puig i Ferrer i Clotilde, la muller de l'escrip-

tor i editor, que la conviden a dinar els diumenges. Es veu amb els Fenosa i els Tarradellas, amb Melcior Font i muller, i amb Ferran Canyameres, que al cap d'uns anys sabrem que li deu els diners d'un premi, i del qual ella es malfia i pensa que serà difícil cobrar. Però hi ha també un cantó fosc, menys alegre, de relacions negatives amb altres exiliats residents a París, com per exemple la germana de Lluís Nicolau d'Olwer, Caterina, casada amb Isidre Duran i Balada, col·laborador del seu cunyat en qüestions intel·lectuals i diplomàtiques, i que per a Mercè Rodoreda sembla que eren persones *non grates*. En especial, estableix unes complicades relacions de rebuig amb Caterina Nicolau. I fa veritables piruetes per no trobar-la per les escales i passadissos de la finca, tot i que l'oportunitat de viure amb l'Obiols al 21 de la rue de Cherche Midi, en unes clàssiques *chambres de bonne* o cambres de minyona, l'havien aconseguit gràcies als bons oficis de Nicolau d'Olwer. Les peripècies que descriu a Obiols en aquelles magnífiques cartes, del juliol del 1953, per defugir al control que, segons Rodoreda, li imposava la germana de Nicolau, semblen una mica exagerades, però, s'ha de reconèixer, escrites amb un sentit de l'humor suprem. Un aspecte que sorprèn del caràcter de l'escriptora es fa palès amb les recomanacions obsessives que fa a l'Obiols sobre un company de treball, el seu superior a la Unesco: el poeta José María Quiroga Pla, que patia una malaltia oftàlmica, i va ser operat d'urgència. Mercè Rodoreda el veu com l'element negatiu del viatge que estan fent plegats per Suïssa, i no pot estar-se de jutjar molt durament el poeta castellà, de manera que fa suposar l'existència d'algun contenciós entre ella i l'escriptor madrileny. Potser val la pena de reproduir-la: «Aquest ximple de castellà encara no ha acabat de fer-me patir». Seria interessant entendre el significat d'aquestes paraules, que poden ser la demostració que potser Mercè Rodoreda havia fet traduccions per a la Unesco a París, perquè també comenta que surt i entra del Palau de les Nacions, com un lloc que pot freqüentar tranquil·lament i en el qual coneix alguns empleats.

Si hagués de triar alguns dels fragments més assolits d'aquestes cartes a l'Obiols, escolliria les descripcions de les pluges o les converses amb el propietari de les cambretes, un general jubilat del qual Mercè Rodoreda fa un retrat singular i ple d'ironia, benigne. I l'aventura del pany trencat de la porta amb la descripció del «panyaire» o manyà, un personatge amb el qual l'escriptora de seguida entaula una conversa acolorida i terriblement divertida. En resulta un retrat castís, d'un obrer mig pagès que viu fora ciutat, a la *banlieue* parisenca. Les descripcions que Obiols rebia en aquestes cartes, la crònica de la seva absència, de segur que li devien fer força gràcia i, tot i que no disposem de les respostes en què ell ho fa palès, ella, el dia 10 de juliol 1953, li diu:

Aquest matí, fa una hora, he rebut la teva última. Ja tinc ganes que siguis a casa: si Déu vol, el dia que arribaràs, faré un dinar o un sopar —si no he perdut la costum de fer cuina— que els àngels hi cantaran. I tot serà com una patena. Moltes abraçades i més petons. Je t'aime bien, tu le sais... Gràcies pel compliment sobre les meves cartes;

sempre satisfà, després dels escàndols que m'havies arribat a clavar. I que consti que les cartes són escrites a raig de màquina. Petons, Mercè.

En conjunt, tot i que reduït respecte a la gran quantitat de cartes que es conserven de l'Obiols, aquest epistolari de Mercè Rodoreda resulta interessant perquè és paral·lel a l'escriptura dels *Vint-i-dos contes* i a la gestació de *La plaça del Diamant*. Hi ha fragments que ens transporten literalment a certes anècdotes i situacions que més tard, sens dubte, seran recreades en aquelles obres de narrativa. Són pàgines plenes d'humor i d'enginy, patents a cada pas, que devien provocar, com hem llegit a través d'ella, comentaris d'elogi i admiració per part del mateix Obiols mentre les anava rebent i llegint a Suïssa.

Es podrien fer encara més consideracions sobre el contingut i l'estil de les cartes entre els dos escriptors. Tanmateix, ja per acabar el meu recorregut i a propòsit d'aquests papers privats, voldria cridar l'atenció sobre el marc de la ironia rodorediana que llegíem en el darrer paràgraf. I fer referència als denominatius en lloc del nom que els dos corresponsals s'apliquen en els encapçalaments de les cartes. Els de Mercè Rodoreda van ser tots forjats en aquell mes de l'estiu a París, mentre li va donant la crònica amena i àgil que hem comentat. Totes les cartes d'aquell mes tan creatiu per a Mercè Rodoreda, totes les que envia a l'Obiols, s'inicien amb unes originals designacions, que ofereixen variants diverses, que van des d'un irònic i aparentment trivial «Distingit Senyor», fins a un elegant «Perla», per acabar amb uns inesperats i popularitzants «Mató de monja», «Mico esbojarrat» o «Bernat Pescaire». La llista segueix i confirma aquell desig reiterat en Mercè Rodoreda de donar sentit de l'humor i ironia amb qualsevol pretext. En canvi, el sobrenom que l'Obiols —a partir de l'any 1960— li posa en substitució dels «Estimada» dels inicis, tot i que també podria amagar un toc d'ironia, té l'habilitat de condensar la càrrega afectiva vers l'estimada en un sol mot: «Ninons», ressò d'un apel·latiu infantil? És un hipocòric? Dolç, afectuós, sens dubte. Prové d'alguna cançó de bressol? D'un home com Armand Obiols, que havia llegit totes les Belles Lletres i que de cada porus del seu cos traspuava literatura, es fa difícil creure que sigui un bateig sense rerefons; Obiols, que s'havia servit de diversos noms de ploma (White, i el d'una secció de *La Nau* de Rovira i Virgili intitulada «Buirac», d'escrits tan càustics que va ser clausurada), fins a signar definitivament amb l'eufònic i romàntic Armand Obiols. Tot i que Miquel Bach (2001) ens hagi dit que el pseudònim representa una enèsima plagasitat del Grup de Sabadell, i que només es tracta d'una deformació fonètica, en realitat era l'apel·latiu contrafet de l'Hermano Viola, un marista de l'escola on va estudiar Armand Obiols. Sens dubte, li agradava jugar als sobrenoms i pseudònims, no tan sols per a ell mateix.

Sobre el motiu de Ninons, per ara, tinc dues possibilitats interpretatives per estudiar. Una me l'ha gentilment indicada la meva amiga, l'estudiosa Rosa Cabré (2010), especialista literària del segle XIX. Per a Rosa Cabré podria tractar-

se del nom d'un personatge d'un dels *Idil·lis*, «La rosella», d'Apelles Mestres (1900). És un indicatiu en què cal aprofundir que contrasta amb el que vaig conjecturar fa uns anys per l'apel·latiu de Ninons. Podria ser allusiu (amb una *s* final afegida) al sobrenom d'una cortesana històrica: Anne de Lenclos (1620-1702), que no tan sols va mantenir una correspondència amb personatges notables (Saint-Evremond i La Rochefoucauld, entre altres), sinó que va ser famosa per ser una *femme d'esprit*. I, a més, va saber crear-se al seu entorn un propi *salon littéraire* de primer ordre. Va organitzar una biblioteca i, a través del seu epistolari, es pot deduir una vida prou novel·lesca. En diverses èpoques les seves cartes han estat publicades i llegides amb avidesa. No sembla tan inversemblant que Obiols, lector compulsiu, hagués llegit les cartes de Ninon de Lenclos i que el volum d'una edició d'aquells anys, o més antiga, figurés entre els llibres de la seva biblioteca, els rastres de la qual sap greu de no poder resseguir (Saludes i Amat 2005).

Mercè Rodoreda, amb *Crim*, del 1936, espècie de contenidor de citacions i personatges excessiu, que vol fer miques el gènere d'una novel·la policíaca, plena d'humor i inventiva, posa en boca d'un dels protagonistes masculins, Xavier Corrua la següent consideració: «Ninon de Lenclos dormia cada setmana dos dies i dues nits. Em pregunteu si es despertava. No ho sé. El repòs embelleix i fa transparent les roses de les galtes. Una bella galta tempta d'ésser besada» (Rodoreda 1936: cap. VII, 53). Potser a Armand Obiols no se li havia escapat un detall tan entremaliat.

ANNA MARIA SALUDES I AMAT
Universitat de Florència

BIBLIOGRAFIA

- Bach 1988: Miquel BACH, «Notícia d'Armand Obiols», dins Armand Obiols, *Mirall antic i altres poemes*, ed. i pròleg de Miquel Bach, introducció de Joaquim Sala-Sanahuja, Sabadell, La Mirada.
- 2001: Miquel BACH, *La Colla de Sabadell, entre el noucentisme i l'avantguarda*, Sabadell, La Mirada.
- Cabré 2010: ROSA CABRÉ MUNNÉ, *L'idil·li en el Vuitcens i la seva projecció en Jacint Verdaguer i Apelles Mestres*, dins E. Miralles / J. Malé / R. Canadell (cur.), *L'idil·li als segles XIX i XX. Literatura, música i arts plàstiques*, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edendum, 2010, 35-94.
- Casals 2008: Montserrat CASALS (ed.), *Mercè Rodoreda - Joan Sales. Cartes completes (1960-1983)*, Barcelona, Club Editor.
- Gasch 2002: Sebastià GASCH, *Etapes d'una nova vida. Diari de l'exili*, Barcelona, Quaderns Crema.
- Guardiola 1989: Carles Jordi GUARDIOLA, *Cartes de Carles Riba, I: 1910-1938*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans («Biblioteca Filològica», XVIII).

- 1991: Carles Jordi GUARDIOLA, *Cartes de Carles Riba, II: 1939-1952*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans («Biblioteca Filològica», xxiv).
- 1993: Carles Jordi GUARDIOLA, *Cartes de Carles Riba, III: 1953-1959*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans («Biblioteca Filològica», xxviii).
- 2005: Carles Jordi GUARDIOLA, *Cartes de Carles Riba, IV: Apèndix 1916-1959*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans («Biblioteca Filològica», liii).
- Guillamon 2005-2008: Julià GUILLAMON, *Literatures de l'exili*, catàleg de l'exposició, Barcelona, Centre de Cultura Contemporània de Barcelona / Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona.
- 2008: Julià GUILLAMON, *El dia revolt. Literatura catalana de l'exili*, Barcelona, Edicions 62.
- Magazine Littéraire 2005: «Les correspondances d'écrivains», dossier dins *Le Magazine Littéraire*, 442 (maig), 30-69.
- Mallabrè 2008: Joaquim MALLAFRÈ, «*Semblava de seda*, traduït per Mercè Rodoreda», dins Giuseppe Grilli / Ana M. Saludes (ed.), *Actes de les Jornades Mercè Rodoreda a la Toscana (Pisa, 4 i 5 d'abril de 2008)*, Alacant, Universitat d'Alacant, 121-126 [consulta en línia: [http://www.cervantesvirtual.com/s3/BVMC_OBRAS/ae0/25d/d79/710/40f/b93/7f7/163/31/3cb/mimes\(ae025dd7-9710-40fb-937f-71633163cb80.pdf\)](http://www.cervantesvirtual.com/s3/BVMC_OBRAS/ae0/25d/d79/710/40f/b93/7f7/163/31/3cb/mimes(ae025dd7-9710-40fb-937f-71633163cb80.pdf))].
- Murià 1991 [1985]: Anna MURIÀ (ed.), Mercè Rodoreda, *Cartes a l'Anna Murià, 1939-1956*, Barcelona, L'Eixample.
- Pasquali 1952: Giorgio PASQUALI, *Storia della tradizione e critica del testo*, Florència, Sansoni.
- Porta (2002-2006): Roser PORTA (ed.), Mercè Rodoreda, *Primeres novel·les*, 2 vol., Barcelona, Fundació Mercè Rodoreda / Institut d'Estudis Catalans.
- Petrucci 2008: Armando PETRUCCI, *Scrivere lettere. Una storia plurimillennaria*, Roma Bari, Laterza.
- Rodoreda 1936: Mercè RODOREDA, *Crim*, Barcelona, La Rosa dels Vents.
- 1974: Mercè RODOREDA, «*Semblava de seda*», *Els Marges*, 1, 75-80.
- 1978: Mercè RODOREDA, *Semblava de seda i altres contes*, Barcelona, Edicions 62.
- 1982: Mercè RODOREDA, *Mi Cristina y otros cuentos*, trad. de José Batlló, Madrid, Alianza.
- Saludes i Amat 2003: Anna Maria SALUDES I AMAT, «L'àngel de l'amor i de la mort: un conte de Mercè Rodoreda», *Revista de Catalunya*, 185 (juny), 88-110.
- 2004: Anna Maria SALUDES I AMAT (ed.), Armand Obiols, *Burdeus 45*, Sabadell, La Mirada.
- 2005: Anna Maria SALUDES I AMAT, «Una biblioteca a l'exili. Els llibres de Mercè Rodoreda i Armand Obiols», *L'Avenç*, 301 (abril), dossier «Mercè Rodoreda escriptora», 30-37.